

O osnovama krize političkog moraliteta u savremenim ustavnim državama**

Oslonjen na konstrukt „negativne politike” rad analizuje izvorišta političkog moraliteta u savremenim političkim društvima. U temelju je jedan od osnovnih normativnih sporova personalizovan u sporu Rols vs Shklar: šta utemeljuje liberalni politički moralitet — pravo ili strah? U središnjem delu rada analizuje se prošireno nepoverenje prema demokratiji i uzlet „neprijatelja” demokratije (populizam, nacionalizam, autoritarizam, plutokratija).

Ključne riječi: Negativna politika, politički moralitet, strah, pravo

1. Izvorište

U jesen 430. godine, Perikle drži besmrtni govor nad grobom palih atinskih ratnika. S pravom se u političkoj teoriji označava najlepšom odom demokratiji. Tajna atinskog uspeha je u prirodi poretka (demokratija), slobodi, poverenju u zakone, razigranom javnom životu, javnim svečanostima, slobodnom druženju sa strancima. Pri tome, što ostaje manje zapažano, Tukidid u usta Perikla stavlja kanonsku formulu da je u očuvanju države „strah naš glavni čuvar”. Tri su vrste strahova koji čuvaju državu. Prvi je strah od bogova. Drugi je strah od zakona. Treći je strah od neprijatelja. Godinu kasnije je umro od kuge. Dodajemo, mada je Tukidid Perikla uzdigao u „prvog građanina”, Perikle ga je najstrožom kaznom za koju je Atina znala (*ostrakizam*) prognao iz Atine. I Solon, veliki atinski zakonodavac koji je Atini podario najbolje zakone, bojao se ostrakizma. Herodot (Historija) piše da je Solon bojeći se progona iz grada odlučio da ide u Egipat, pod izgovorom da ide da izučava političke režime varvarskih naroda. Izdvajam u uvodu ovoga traktata pojam ostrakizma jer se on u osobenoj formi obnavlja u ratu koji se vodi na tlu Evrope.¹

Ovo je kanonsko mjesto koje će Tukidida uzdignuti u utemeljitelja čitave jedne tradicije u političkoj teoriji koja će vrhuniti kod Tomasa Hobsa i koja sažeto kaže da u srcu političke teorije nije *SUMMUM BONUM* (rasprava o najboljem poretku) već *SUMMUM MALUM*

* Redovni profesor na Humanističkim studijama Univerziteta Donja Gorica; e-mail: milan.podunavac@udg.edu.me.

** Autorizovano i prošireno izlaganje na Međunarodnoj konferenciji „Virus totalitarizma”, CANU, UCG, Podgorica, 23–24. septembra 2022. godine.

¹ Tukidid, *Peloponeski rat*, Beograd, 1955.

(rasprava o najrđavijim stanjima koja ugrožavaju i razaraju život jedne političke zajednice). Mada će ova škola političkog mišljenja ostati zatumljena i prekrivena imperijalnim kolonijalizmom „aristotelovskog programa političke filozofije”, da upotrebim čuveno mjesto Johana Altuzijusa, ona će se oglašavati u stanjima razaranja političkih poređaka, egzistencijalne nesigurnosti, uzleta tiranskih vladavina. Tacit, koga s pravom zovu „rimski Tukidid”, žali se da je imao nesreću da piše o „okrutnim vladavinama”; rimske republikanske ustanove su na pročeljima javnih zgrada nosile formulu „*amore et timore*”; konzervativni liberali od Monteskeja, Madam de Stal, Konstana i Tokvila upozoravaju evropske vladare na „strah od despotizma”, tradiciju koja će dominirati u evropskoj političkoj kulturi sve do Vebera; Hobs će upozoriti da se „osnov velikih i trajnih društava ne sastoji u uzajamnom dobru koje ljudi imaju jedni prema drugima, već u uzajamnom strahu koje imaju jedni u odnosu na druge”.²

Normativni optimizam prosvetiteljstva koji je izgrađen na racionalnom potiskivanju straha i obećanju da se nadvladaju iracionalne moći straha, okrutnosti, nasilja, suočava se s ozbiljnim izazovima. Proces civiliziranja koji će Ferero definisati kao „školu hrabrosti” usmeren da zatomi „opasne zone” i „izvanjski strah” kako argumentira Norbert Elias, pokazuje se na mnoge načine da je samodestruktivan. Adorno i Horhajmer (Dijalektika prosvetiteljstva) dodatno su uzdrjali normativni optimizam i upozorili na dvostruko lice prosvetiteljstva: zrelo političko prosvetiteljstvo rađa ključne institucije i vrednosti (etos) koji su u temelju moderne evropske države — na pitanje šta opravdava moć i kada joj se valja odupreti, sve od zrelog prosvetiteljstva postoji samo jedan odgovor — demokratija; ali je i rodno mjesto totalitarizma, Aušvica i gulaga. Franc Nojman, najmlađi član Frankfurtske škole nas kanonskom studijom o prirodi i strukturi nacizma (Behemot) upozorava da i najrobusnija struktura moći još uvek ne znači da je upostavljen poredak. Otuda u tekstu što ga piše u dodatku jasan je: nacistička Njemačka nije moderna država. Detlef Klauzen, Adornov asistent koji je napisao kanonsku knjigu o Adornu, ali i Zigmund Buman, dodatno osnažuju ovu vrstu argumentacije: Klauzen upozorava da promena političkog jezika o holokaustu u osnovi normalizira najrđavija stanja političke regresije što ih moderni svijet zna; Zigmund Bauman u jednoj analizi koja slijedi ovu argumentaciju upućuje kritiku teorijama o evropskom procesu civiliziranja, uključujući i Elijasa, s naglaskom na samodestruktivnoj dinamici političke moći. Moderni proces civiliziranja, tipično razumevan kao postepena inkluzija zajedničkih normi, ne samo da rezultira u opasnoj koncentraciji sredstava nasilja u rukama države, već i mogućnostima planskog nasilja i okrutnosti masovnih razmera. Otuda i „holokaust stil” ne samo da mora biti razumevan ne samo kao legitimni proizvod procesa civiliziranja, već i kao njegova konstantna opasnost. „*Uncivil war*”, okrutnost, nasilje, genocid, destrukcija

² Th. Hobbes, *DE Cive*, Indianapolis, 1970.

država i urušavanje legaliteta — čemu svedočimo — samo nas ponovo podsećaju na ovu opasnost. Bauman konstruktom „plutajućeg straha” upozorava na stanje „nove normalnosti” unutar koje kultura straha čini osnovnu osu političkog moraliteta.³

Ova će vrsta argumentacije dobiti svoju punu teorijsku i normativnu snagu u radovima Hane Arendt i Judit Shklar. Obe su zaokupljene osnovama negativnog političkog moraliteta; obe strah označavaju kao njegovu osu.

Podsećam, Hana Arendt nas u Izvorima totalitarizma upozorava da je „strah od koncentracijskih kampova i naši uvidi u prirodu totalne dominacije poslužio kao osnova za obesmišljavanje svih političkih razlika od desnice i levice i uspostavljanja najvažnijeg normativnog uporišta za njihovo vrednovanje: služe li ili ne kao uporište totalitarne dominacije”. Totalitarizam je politički i najokrutniji izraz „krize našeg sveta”, a ne samo rezultat agresivne spoljne politike Njemačke ili Rusije, i neće nestati Staljinovom smrću, kao što nije nestao padom nacističke Njemačke. Mada je metode zastrašivanja, načine organizacije i instrumente nasilja pozajmio iz dobro poznatog arsenala „režima straha”, tiranije, despotizma i diktature, i izrastao na slabljenju tradicionalnih političkih snaga — liberalnih ili konzervativnih, nacionalističkih ili socijalističkih, republikanskih ili monarhističkih, autoritarnih ili demokratskih, „postoji neka posebna priroda totalitarne vladavine”. „Strah vladara od naroda i strah naroda od vladara — ovo su odlike tiranije kroz čitavu našu tradiciju. Podsećam na veliku normativnu kontestaciju o odnosu terora i straha koju vode H. Arendt, J. Shklar i E. Vitfogel.

2. Osnovi liberalnog političkog moraliteta: *strah (Shklar) ili pravo (Rols)*

Argumentaciju o strahu kao osnovi negativnog političkog moraliteta sistematično brani J. Shklar u kanonskom traktatu „Liberalizam straha”. Opet je u središtu normativnog spora središnje pitanje: šta je u srcu liberalnog političkog moraliteta: pravo ili strah. Ko je u pravu: John Rawls ili Judith Shklar? Judith Shklar je jasna: sve su moralne i političke doktrine istrošene, ostaje strah kao zadnje izvorište liberalnog političkog moraliteta. Kriza liberalnog političkog moraliteta traži nove osnove. „Naša najbolja nada nije savršen svijet jednakih prava, već manje brutalan i iracionalan svijet. Zaštita od straha od okrutnosti početak je i svrha političkih institucija.”⁴

Pojašnjavajući temu koja je u kompleksnosti Monteskejevih napisa ležala prilično skrivena, Sklar cilj politike postavlja ne kao težnju ka savršenstvu, već prije svega kao izbegavanje najrđavijeg mogućeg

³ Z. Bauman, *Liquid Fear*, Polity Press, Cambridge, 2006, str. 4.

⁴ J. Rawls, *Theory of Justice*, Harvard, 1967. Judith Shklar, *Liberalism of Fear*, Harvard, 1989.

ishoda *SUMMUM MALUM*; okrutnost i strah koji ona uliva, te posebno strah od straha samog. Šta je to što ovo polazište čini nadmoćnim u odnosu na dominirajuću tradiciju političke teorije o dobro uređenom poretku (Rols) ? Samorazumljivost straha. Strah ne traži nikakvu posebnu filozofiju: samorazumljiv je i jasno nam je da je zlo i da ga se valja čuvati. Oslonjena na Monteskeja, Judit Sklar nas podseća da je strah najsnažnija emocija; imperijalna je, totalizirajuća i nema političkih alata kojima se on može zatomiti. Otuda je i despotija koja počiva na strahu kao energetsom principu ona vrsta poretka koja ne samo da urušava ljudski dignitet (kada despot kazni podanika, ne samo što mu se ne smije pomoći, već mu se ni ime ne smije pomenuti), već u sebi nosi posebnu vrstu nemoći za bilo kavu promenu (figura kastriranih evnuha koji ništa ne mogu da oplode metafora je despotskog režima).

Majkl Ignatije u kanonskoj studiji (Ratnički ponos. Etnički rat i moderna svijest) koja je posvećena ratu u Bosni obnavlja istu vrstu argumentacije. „U dvadesetom veku, ideja ljudskog univerzalizma leži manje na nadi nego na strahu, manje na optimizmu o ljudskom kapacitetu za dobro nego na strahu od ljudske sposobnosti za zlo, manje na viziji čoveka kao tvorca historije nego na percepciji čoveka kao vuka prema sopstvenoj vrsti. Stanice na ovom putu su Armenija, Verdun, ruski front, Aušvic, Hirošima, Vijetnam, Kambodža, Ruanda i Bosna”.

Isto se dogodilo i u 21. veku. Dva su tektonska događaja u poslednjih deset godina dodatno poljuljala normativni optimizam savremenog društva, Evrope posebno, da izgradi moralno ubedljivo opravdanje, koje bi utemeljilo racionalnu viziju dobrog društva. Prvi je pandemija korone praćena novim globalnim valom straha; drugi, pak, rat na tlu Evrope. Oba događaja, posebno rat, rastočili su sve moralne iluzije o dobro uređenom životu. Rat je neprijatelj slobode, razara legalitet (poredak), majka je svih vrsta tiranije. Ono što je ostalo nemoćnim ljudima, da posudim Šmitovu intervenciju o Hobsu, na šta se mogu osloniti je strah. Državu i političke ustanove je, kako to u sjajnom traktatu o drugom rimskom kralju Numi Pompiliusu pokazuje Plutarh (vrata rata bila su zatvorena četrdeset i tri godine, a vrata mira isto toliko otvorena), moguće je graditi samo u stanjima mira. Država je *defensor pacis*, a državnost garant poretka. Da bi državnost bila ustanovljena mora se znati, kako ostavlja Karl Šmit, ko je suveren i ko odlučuje da li je politička normalnost uspostavljena. Samo u takvim uslovima moguće je uspostaviti vladavinu prava. Vladavina prava nije moguća u stanjima neuređenosti i neporetka. Ova normativna poruka je jako važna jer se suočavamo sa političkim legurama koje su stalno u graničnom polju poretka i neporetka. Ovakva stanja rađaju posebnu formu kvazilegitimne vladavine. Kvazilegitimne vladavine su „kuće na pesku” (Konstan) koje se u stalnoj potrazi za ojačanjem legitimnosti oslanjaju na nasilje i urušavaju osnovne principe konstitucionalizma. Sve to rađa osobito stanje ustavne hipokrizije. Zaboravlja se da je ustav (*constitutio*), kako

nas uči Tokvil, „ledena voda koja hladi političku moć”, „brod na bonaci” koji pluta bez vetra upućujući na jednak i nepristrasan odnos prema građanima, njihovom načinu života i svetonazorima. Srbija je najbliža ovome tipu vladavine.⁵

Ako je pandemija korone donela ograničavanje ljudskih sloboda, ustavne diktature, vladavinsku brutalnost (Srbija, režim je povodom demonstracija izveo sve što ima od pretorijanaca (mafije) do pasa i konja); pa i demonstraciju „Golog života” (Derida), rat u Ukrajini, dodatno urušava ujedinjavajuće principe evropskog političkog moraliteta. Militarizacija društva, opšta kolonizacija javnog polja, prošireno nepoverenje prema demokratiji, uzlet i normalizacija autoritarnih režima i oligarhijskog kartela autokrata i na kraju osobita forma globalnog ostrakizma, kojim se čitav jedan narod i kultura izopštavaju iz evropskog prostora.

Da li će „užas prirodnog stanja” (rata) naterati ustrašene individue (građane) da se okupe i da bljesne iskra uma (*ratio*) i otvori mogućnost obnove savremenog, osobito evropskog političkog moraliteta. Prvi uslov za to je povratak ustanovama i vrednostima zrele evropske prosvetčenosti. U srcu ove evropske ose je demokratija.

Sve od zrelog političkog prosvetiteljstva, kao odgovor na ključno pitanje političke teorije, „šta je osnov našeg pokoravanja političkoj vlasti i kada su granice toga pokoravanja istrošene i pravo na pobunu postali legitimni?” ima samo jedno ime — demokratija. No, kako upozorava Rols u pogovoru Političkog liberalizma, još uvek su sve stare klase bile protiv demokratije, pa je i dalje velika važnost normativnih rasprava o demokratiji. Ovo Rolsovo upozorenje pokazalo se opravdanim i krajem dvadesetog i početkom dvadeset i prvog veka. Na normativni optimizam o demokratiji se oslanja jedan od vodećih teoretičara demokratije Robert Dal (Dahl) argumentom da je demokratija postala univerzalni legitimacijski obrazac i da je pobedila sve svoje protivnike, podjednako klasične (monarhija, aristokratija) tako i nove (fašizam, komunizam, militarne diktature). Sve države su *poliarhije (demokratije)* ili to nastoje da budu. „Poliarhije se mogu shvatiti kao relativno (ali nepotpuno) demokratizovani režim, ili drugim rečima, poliarhije su režimi u kojima postoji značajno učešće stanovništva u političkom životu i liberalizacija, a to znači izrazita inkluzivnost i izrazita otvorenost za političko uključivanje”.⁶ Međutim ovaj normativni optimizam s kraja prošlog vijeka je iskopnio. Ne samo da je na delu prošireno nepoverenje u demokratiju, već je na delu i uzlet „neprijatelja demokratije” (populizam, demagogija, autoritarizam, plutokratija). Džon Kin (Keane), pisac kanonskog dela *Life and Death of Democracy*, na međunarodnom skupu na Pravnom fakultetu u Beogradu održao je predavanje koje je naslovio *Democracy is going to dye*. Volfang Merkel, jedan od vodećih teoretičara demokratije, u tekstu što ga piše povodom Trampove pobeđe na izborima

⁵ A. Tocqueville, *The Old Regime and French Revolution*, New York, 1955.

⁶ Robert Dal, *Poliarhija*, Filip Fišnjčić, Beograd, 1997, str. 18.

u Americi (*Tramp und Demokratie*) upozorava na formiranje „oligarhijskog kartela autokrata”, izdvajajući redom Si Ći Pinga, Putina, Lukašenka, Erdogana. Demonstracijski efekt ovoga tipa vladavine je iznimno snažan, i uključujući i region u kome živimo.

3. Populistički moment

Dalovo upozorenje da demokratija ima dva neprijatelja: fanatični nacionalizam (populizam) i religijski fundamentalizam, pokazalo se tačnim. Uzlet neliberalne Evrope (Poljska, baltičke zemlje, Mađarska) oslonjen na desni populizam i osobitu formu neliberalne demokratije (Orban), u osnovi je glavni generator nepoverenja i otvorenog neprijateljstva prema demokratiji.

Populizam je pojam koji je predmet velike normativne kontestacije, pa otuda i osobita fascinacija populizmom koji osvaja svojom jednostavnom, robusnom i dramatičnom porukom. Uprkos tome što populizam nije fiksirana konstelacija, već serija diskurzivnih resursa koji mogu biti upotrebljeni u različite svrhe, pa otuda i veliki broj pluralističkih hibrida (institucionalni/neinstitucionalni; prosvেćeni/vulgarni; agonistički/antagonistički), za populizam se može utvrditi da je osobita forma pseudo-političkog stila koji u ime imaginarnog naroda, koji označava kao politički demijurg sa osobitim metafizičkim i nadnaravnim svojstvima, svojim „duhom” u osnovi rastače temeljne osnove reprezentativne demokratije — podela vlasti, princip jednakosti, nezavisno javno polje. Populizam uvek stremi osobitoj formi „plebijanizma” i demagoškog liderstva usmerenog na rastakanje ustanova kontrole i ograničavanja političke vlasti (konstitucionalizam). Na neki način, može se reći, kako to pokazuje Džon Stjuart Mil u kanonskom radu *Predstavnička demokratija*, da su osnovni instrumenti predstavničke demokratije (izbori, partije, parlament, nezavisno javno polje) i nastali kao osobita forma kontrole i ograničavanja plebijanizma. U tome i jeste temeljna razlika između ranog konstitucionalizma usmjerelog ka ograničavanju arbitrarne vlasti monarha, i modernog konstitucionalizma, koji svoje izvorište ima u konstitucionalnoj teoriji Monteskejja, i koja u osnovi traži instrumente kontrole i ograničavanja političke moći oslonjene na nereflektiranu ideju „populusa”. Tako u osnovi i valja čitati Tokvilovu ideju o „ustavu” kao ledenoj vodi koja hladi političku moć. Dakako, nije ograničavajuća (negativna) fukcija ustava jedina; ustav je podjednako instrument oblikovanja poretka i političke zajednice (*We the People*) ; instrument legitimiranja i integracije političkog društva. Dakako, istorija moderne ustavnosti uči nas da ustavi mogu imati podjednako integrativna i dezintegrativna svojstva. Američka ustavna istorija paradigmatičan je primer integrativne funkcije ustava; nesrećno iskustvo Vajmarske republike uči nas drugom iskustvu. Osnivački ustavi postkomunističkih zemalja upozoravaju na negativne učinke dezintegrative funkcije ustava. Dve političke sile koje dolaze iz dva

fundamentalna polja — prava i politike — i koji se izražavaju u regresivnim tendencijama „ustavne hipokrizije” i desnog populizma, sastavni su dio objašnjenja niskog stepena političke i konstitucionalne konsolidacije ovih društava.

Politička dinamika u regionu nije oslobođena ove političke patologije. Populističke vođe oslonjene na plebijanski nacionalizam glavni su faktor koji ograničava konsolidaciju ustavne demokratije. Istovremeno, pokazuje se da dugo održavana teza o regionu kao „sistemu spojenih sudova” sve manje ima normativno i teorijsko opravdanje. Uz sve rizike da pojednostavim, komparativna slika regiona pokazuje da se politički sistemi artikulišu od osobitih formi stabilokratije (Hrvatska), kojom se prikriva korupcija, demokratski deficit i dekonsolidacija vladavine prava; novog despotizma (Srbija); nekonsolidovanih sistema koji nemaju dovoljnu upravljačku sposobnost da ovladaju formativnom silom suvereniteta (Bosna i Hercegovina); dualističke države (Makedonija): međunarodnog *state and nation* buildinga (Kosovo). Crna Gora, pak, i dalje nosi sva obilježja duboko podeljenog društva u kome se identitetsko nasleđe, oblikovano oko dvije identitetske sheme (crnogorske i srpske) permanentno osnažuje razarajućim politikama identiteta, ograničavajući oblikovanje društvenog konsenzusa oko temeljnih pitanja političke zajednice. Sve to ograničava emancipacijski potencijal konstrukta građanske države i ustavnog patriotizma. Ipak, mirna smena autokratskog režima i rezultati predsedničkih izbora, generacijska smena u političkom polju, upućuju da Crna Gora ulazi u postupni proces političke i demokratske konsolidacije. U tom procesu je oblikovanje pravne i političke kulture i prevazilaženje institucionalnog vakuuma od fundamentalnog značaja.

Literatura

1. Bauman Z, *Liquid Fear*, Polity Press, Cambridge, 2006.
2. Dal R, *Poliarbija*, Filip Fišnjić, Beograd, 1997.
3. Hobbes T, *DE Cive*, Indianapolis, 1970.
4. Judith Shklar, *Liberalism of Fear*, Harvard, 1989.
5. Rawls J, *Theory of Justice*, Harvard, 1967.
6. Tocqueville A, *The Old Regime and French Revolution*, New York, 1955.
7. Tukidid, *Peloponeski rat*, Beograd, 1955.

